

ЫРЫМЛАР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ТИЛ БИРЛИКЛЕРИНИҢ ҮЙРЕНИЛИҮИНИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ АНАЛИЗИ

М.А.Бегиязов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: дәстүрлер, урф-одатлар, маросимлар, анализ, лексика.

Ключевые слова: программы, обычаи, ритуалы, анализ, лексика.

Key words: traditions, customs, rituals, analysis, vocabulary.

Бүгінгі күнде Америка хәм Европа алымлары тәрәпинен ырымлардың психологиялық өзгешеликтери хәм оның инсан санасына тәсири ҳаққындағы көплеген илимий изертлеўлер әмелге асырылмақта. Тийкарынан Л.Дей хәм Ж.Мелтби [3], Е.Ж.Хамерман хәм С.К.Морежев [12] өзлериңиң илимий изертлеўлеринде ырымлардың инсанның психологиялық дүньясына тәсирин кеңнен анализ етип, ырымлар менен байланыслы тил бирликлериңиң лингвопсихологиялық өзгешеликлерин өз илимий мийнетлеринде айрықша изертлеў объекти екенлигин атап көрсетеди. Сондай-ақ, ырымларды айрықша халық тәрәпинен ойлап табылған көз қараслар деп қаралып, олардың мазмуны, мәниси прагматикалық хәм когнитивлик өзгешеликтери ҳаққында бир қанша илимий изертлеўлер әмелге асырылған. Олардың арасында Л.Дамич [10] тәрәпинен әмелге асырылған изертлеўлерде ырымның инсанның хәрәкәтине тәсириңиң психологиялық факторлары анализ етилген. Тилшилер тәрәпинен алып барылып атырылған кейинги изертлеўлерде болса, ырымлар менен байланыслы тил бирликлериңиң семантикалық, прагматикалық, когнитивлик анализине кеңнен итибар қаратылып атыр.

Рус изертлеўшилеринен бири Л.Бойко [2] өзиниң «Мәдениятлар аралық белгилер хәм ырымлар: рус, инглиз хәм француз тиллериниң лингвомәдениет дәстүрлери» (2020) атлы мақаласында үш тилдеги ырымлар менен тил бирликлериңиң лингвомәдениет өзгешеликлериниң когнитивлик белгилери арқалы мәдениет айрықшалығы анализ етиледі. С.К.Страусова хәм В.Н.Страусова [7] тәрәпинен алып барылған изертлеўлерде ырымлар менен байланыслы тил бирикпелериниң семантикалық классификациясы ислеў мәселеси бойынша салыстырмалы изертлеўлерди әмелге асырады. Авторлардың пикиринше, бүгінгі күнге шекем ырымлар менен байланыслы этникалық түсиниклердиң сөйлеў дискурсында қалай пайда болыуы ҳаққында бир нешше изертлеўлер алып барылған болып, оларда этнографиялық қатламға тийисли бирликлердиң классификациясы тек үстиртин мағлыұматлар тийкарында әмелге асырылған. Деген менен ырымлар бир неше семантикалық белгилерден қуралады. Олардың мазмунлық характери түрли мәдениетлар хәм жәмийетке байланыслы кодлар менен суўғарылған. Хәр қыйлы мәнис мазмунға тийисли хәм исеним пайда етиўши ырымлар түрли мәдениетларда хәр түрли мәдениет код хәм мәдениет функцияны пайда етип, бир семантикалық структураға ийе болады. Ырым менен байланыслы лексикалық этнографияларди семиотикалық анализ етиў арқалы семантикалық системаны жаратуўға хызмет етеди [8].

Ырымлардың мазмунлық мүнәсибетлери, бәлким ондағы мәдениет код хәм мәдениет мекән факторлары мазмунлық бирлик сыпатында анализ етиў тилдиң лингвокультурологиялық сулыўлығын анализ етиў имканиятын жаратады. Бул бойынша Т.Петровна хәм Тао Янг [10] лар тәрәпинен өз-ара авторлық тийкарында жазылған рус хәм қытай тиллериндеги ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң анализ изертленген мақаласы дыққатқа ылайық. Усы изертлеў жумысында рус хәм қытай мәдениетларында ырымлар әўмет мәнисин билдириўши сигнал сөзлердиң семантикасы, дүзиліси, функциясы шеңберинде анализ етиледі хәм нәтижелери еки тилдеги бар болған бир мазмунға сәйкес келиўши ырымлар болса да, олар мәдениет орта-

лықтың мәдениет кодлары арқалы бир-бирине мазмунлық жақтан дурыс келмейди. Олардың лингвомәдениет орталығы қәлиплесиўинде халықтың дүньяқарасы, шахс хәм барлық арасындағы қатнасықлары айрықша әҳмийетке ийе. Соның ушында мазмун хәм форманың жақынлығы бар болса да, прагматикалық мәниси тәрәпинен хәр түрли мазмунды береді. Сондай-ақ, өзбек тил билиминде де ырымлар менен байланыслы тил бирликлери этнолингвистиканың изертлеў объекти сыпатында изертленілген. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлери лексикалық этнографиялар қатарында анализ етиледі. Н.Мирзаев [5] тәрәпинен этнографиялар түсиндирмесине тийкарланған сөзлик дүзилген. Қарақалпақ тилинде А.Әбдиев тәрәпинен таярланған «Қарақалпақ ырымлары» мийнетинде болса тийкарынан халық арасында бар болған ырымлар хәм оның мәнислерине итибар қаратылады [1].

Усы орында «ырым» сөзи қарақалпақ түсиндирме сөзлинде: «Ырым-исенимге байланыслы пайда болған ески үрп-әдеттиң бир түри [12]» деп келтириледі. Мәселен, тойда жақсы нийетке жеткерсин деген мәнисте қандай да бир нәрселерди алып кетиў, дәрти, аўырыўынан айығыў мәнисинде қандай да бир нәрсени басынан айландырып таслаў, бөпеге қандай да бир жин-жыпырлар жоламасын деген мәнисте, оның бесигиниң басына пышақ ямаса нан қойыў х.т. көплеген түрлерин келтириўимизге болады. Ырымлардың түрлери жүдә көп болып, ол хәмме халықлар турмысында ушырасады. Базы ырымларда болса, қандай да бир күшлердиң бар екенлигине исеним пайда етиўши магиялық характердеги ырымлар есапланады. Магия бул - хәр қандай динниң ең дәслепки дәуиринен, ең соңғы басқышына шекем әҳмийетли бөлимлеринен бири [7] есапланады.

Ал, халық арасында қоршаған орталықта руўхлардың бар екенлигине исениў сыяқлы ески анимистлик характердеги ырым түрлерин ушыратыўымызға да болады.

Қарақалпақларда басқа миллетлер қатары той жүдә үлкен көлемде өткериледи. Сол себепли, бул мәресимге барған адамлар тойдан мазалы затлар, нан, мийўе хәм басқада киши көлемли затларды ырым сыпатында алып кетиўге хәрәкет етеди. Бунда тойдан алып кетилген нәрсе тойды яғный жақсы күнди шақырады деген көзқарас адамлар арасында кең тарқалған. Усы ырым лексикалық бирликтің қолланылында хәр бир сөз өз мәнисинде қолланылған. Қарақалпақ тилиниң этнографиялық характерге ийе лексикалық қатламында той менен байланыслы бир қаанша ырымлар бар. Оларда халықтың арзыў-үмитлери, жақсылыққа хызмет етиўши идеялар белгили бир көркемлик дәрежесинде қәлиплесип, инсанлар санасында социаллық хәрәкет, мәресим дәрежесине шығып келген. Бул ырымлар қурамындағы барлық сөзлер өз мәниси тийкарында қолланылған болса да, термин дәрежесине көтеріле алмайды.

Таза жайға киргенде, яки көптен бери адам отырмаған жайға көшип келгенинде, жайдың ишин отпенен аласлап, әдираспан түтетип шығыў зәрүр.

А.Әбдиев, «Қарақалпақ ырымлары [1]».

Мысалда келтирилген «әдираспан түтетип» ырымы арқалы белгили бир жаман ақыбетлерден сақлайды деген исеним менен усы хәрәкет әмелге асырылады. Бунда «әдираспан» өсимлигиниң «хәр түрли

кеселликлерде түтетип пайдаланыў» ҳаракети, этнографиялық характерге ийе. Бунда өсимликтин қандай да бир күшке ийе екенлиги ҳаққында қәлиплескен көшпели мазмунды пайда етеди.

Ырымлар тийкарынан этнографиялық өзгешелигине карап өзине белгили миллет лексикалық қатламының тийкаргы функционалығы сыпатында келиўи себепли көркем әдебиятта да тийкаргы тил усылын пайда етиўде қатнасады. Көркем шығармаларда ырымлар белгили халықтың күнделикли турмыс тәризиндеги өзине тән болған өзгешеликлерди ашып бериўде қолланылады.

Ырымлар менен байланыслы лексикалық бирликлерди белгили нийет пенен бағдарланған мақсетти сәўлендириўине қарай үш түрге бөлиўимизге болады.

1. Унамлы мақсетке бағдарланған ырымлар менен байланыслы тил бирликлери.

Бундай ырымлар халық тәрәпинен исенимге ийе, белгили ўақыя-хәдийсе арқалы жақсылықты гөзлеў, жақсы ислерди әмелге асырыў, белгили жаман сыртқы факторлардан өзін қорғаў ямаса тәрбия қуралы сыпатында алып қаралады. Бунда қыялы ўақыялар тийкарында жақсы мақсетке гөзленеди.

Мысалы: Халық арасында көз тийиўден сақлайды деп исенилиўи көз моншақ тағып жүриў, жаман көзди қайтарады деп қалтасына дүз салып жүриў сыяқлы ырымларды келтириўимизге болады.

2. Унамсыз мақсетлерге бағдарланған ырымлар менен байланыслы болған тил бирликлери.

Белгили бир нәрсе, ўақыя хәм хәдийсе ямаса ҳарекет арқалы инсанның турмысына әўметсизлик, тәшўиш, кеселлик сыяқлы жаман ақыбетлерди пайда етиўине исенилген ырымлар есапланады. Жаман ақыбетлерге алып келиўи ырымлардың ҳәр түрли көринислери бар. Бириншиден, белгили бир нәрселер арқалы қорқытыў арқалы тәрбия жағдайын жеңилестириўге, сезимлик тәсир күшин арттырыўға жәрдем береді. Бундай ырымларда тийкарынан «қадаған етиў» биринши орында турады. Бунда қәте ямаса унамсыз ис-ҳарекетлердин алдын алыў мақсетинде қыялы образ хәм тоқыма процесслер мысалында көрсетиледи. Бундай ырымлар түсиндирмесиниң арнаўлы лексикалық қәлиби бар болып, дерлик барлық

ырымлардың түсиндирмеси сыпатында усы бирлик қайталанады: «жаман болады». Көбинше бул ҳарекеттиң қандай ақыбетлери жаман екенлиги әҳмийетли емес. Бунда тыңлаўшыға тәсир етиў жағдайы сөздин тийкаргы мақсетине айланады.

Байыўлыны байыўлы демеисең, «мурад қусы» деў керек. Сонда мурадыңа жетесең. Ал, байыўлы десен «бай-байлап қалғайсаң» деп гарғанадымши.

А.Әбдиев, «Қарақалпақ ырымлары [1]».

Байыўлы сөзи тийкарынан унамсыз характерге ийе болып, халық арасында бул қустың сайраўында унамсыз белги деп бағалайды хәм оннан өзлерин қорғаўға ҳарекет етеди. Усы ырымның пайда болыўында сөздин өз мәниси емес, бәлким сөздин көшпели мәниси түсиниледи.

3. Унамлы ямаса унамсыз хабар белгисин түсиндириўи ырымлар менен байланыслы тил бирликлери.

Бундай ырымлар белгили мақсетке бағдарланбайды. Олар бир нәрсе-предмет, хайўан, сан, рең киби бирликлер арқалы түсинилетуғын унамлы ямаса унамсыз белгиге ийе ырымлар менен байланыслы тил бирликлери есапланады. Бундай ырымларда түсиндирмели текст қатнаспайды бәлким сөз суппозициясында оның белгиси анықланады. *Мысалы, таға-бахыт белгиси деп алып қаралса, сынық айна-бахытсызлық белгиси х.т.б.*

Қарақалпақларда үйде бийқастан шәйнек кесе сынса айырым инсанлар жақсылыққа жорып- адамның басы сынғанша шийша сынсын, келген бәле усы менен кетсин деген пикирлер айтылады. Ал, және бир тәрәптен шийше сынса қандай да бир апатшылық болажақ деген мәнислерде түсиниледи.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, ырымлар менен байланыслы тил бирликлери арқалы халық мәдениатының белгили белгилери пайда болады. Бундай тил бирликлеринде мәдений коннотация, мәдений концепт, мәдений мәкан факторлары анық көзге тасланады. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң лексикалық анализинен сөздин мазмунлық мүнәсибетлери арнаўлы әҳмийетке ийе. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлерин лингвомәдений анализ етиў арқалы тилдин өзине тән өзгешеликлерин анализ етиў актуал мәселелерден есапланады.

Әдебиятлар

1. Әбдиев А. Қарақалпақ ырымлары. –Нөкис: 2014.
2. Boyko L. Signs and superstitions across cultures: Russian, English, and French linguocultural traditions. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS www.europeanproceedings.com e-ISSN: 2357- 1330. 2020.
3. Day L., & Maltby J. Belief in good luck and psychological well-being: The mediating role of optimism and irrational beliefs. The Journal of Psychology, 137, 99-110. 2003.
4. Discourse (Comparative Research)” Middle-East Journal of Scientific Research 16 (9): 1230-1237, 2013 ISSN 1990-9233 © IDOSI Publications, 2013 DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.16.09.12009
5. Mirzayev.N. O‘zbek tili entografizmlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: «Fan», 1991.
6. Токараев С.А. Ранние формы религии. -М.: «Политиздат», 1990. –С.404.
7. Strausova S.K. and Strausov V.N. Semiotic Patterns of Superstitious Discourse (Comparative Research) Middle-East Journal of Scientific Research 16 (9): 1230-1237, 2013 .1231-b. 2013.
8. Strausova S.K.and Strausov V.N. Semiotic Patterns of Superstitious Discourse (Comparative Research) Middle-East Journal of Scientific Research 16 (9): 1230-1237, 2013 ISSN 1990-9233 © IDOSI Publications, 2013 DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.16.09.12009
9. Lysann Damisch “Keep your fingers crossed. The influence of superstition on subsequent task performance and mediating mechanism. 2008
10. Petrova T., Tao Yang “Knowledge, man and civilization”russian and chinese superstitions: the dialog of two linguistic cultures European Proceedings of Social and Behavioural Sciences Ewww.europeanproceedings.com eISSN: 2357-1330.
11. Hamerman E.J., & Morewedge C.K.. Reliance on luck: Identifying which achievement goals elicit superstitious behavior. Personality and Social Psychology Bulletin, 41, 323-33. 2015.
12. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. Т.IV. 583-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ урф-одатлари, ырымлардаги тил бирликларини ўрганиш ҳақида сўз боради. Шу билан бир-га, урф-одатлар ҳақидаги хорижий олимлар ёрдамида олиб борилган тадқиқотлар кўриб чиқилады. Урф-одатлар билан боғлиқ лексик бирликларни белгилаш ва йўналтирилган мақсад сўровлари бўйича ўрганилган ва намуналар билан таъминланган уч турга бўлинади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению языковых единиц в каракалпакской традиции. В то же время рассматриваются исследования, проведенные с помощью зарубежных ученых по вопросам обычаев. Лексические единицы, связанные с традициями, делятся на три типа, изучаются и конкретизируются путем определения и направления целевых запросов.

SUMMARY. The article is devoted to the study of linguistic units in the Karakalpak tradition. At the same time there are considered studies conducted with the help of foreign scientists on issues of customs. Lexical units associated with traditions are divided into three types, studied and specified by identifying and directing target queries.